

**ОТКЉУЧАВАЊЕ СМИСЛА:
ТЕОРИЈСКЕ АРТИКУЛАЦИЈЕ КОГНИТИВНИХ ДИМЕНЗИЈА МЕТАФОРЕ ОД АНТИКЕ ДО
САВРЕМЕНЕ КОГНИТИВНЕ ЛИНГВИСТИКЕ**

Апстракт: У тексту се излаже како је метафора схваћена у очима античких, модерних и савремених филозофа. Циљ тог осврта је да покажемо како се у овим теоријским артикулацијама метафоре, и поред њихове међусобне различитости, јасно може уочити континуитет и постепеност у погледу поимања и описивања метафоре као мисаоне појаве.

Антички филозофи метафору посматрају као првенствено језичку појаву, запажајући притом да је она на значајан начин употребљива у сазнајним процесима као што су поучавање и уверавање. Античке теорије метафоре преиспитане су у филозофији и лингвистичким теоријама нововековног доба. Дошло се до закључка да се метафора остварује на далеко обухватнијем нивоу од језичког. Она настаје у садејству мисли и представља чин мисаоног стваралаштва.

Ова запажања су надаље развили савремени когнитивни лингвисти, долазећи до закључка да је метафора заправо утемељена у мисаоним процесима, који се пројављују у одговарајућем језичком исказу. Метафора представља средство и структуру нашег сазнавања света. У њој се не ради (само) о преносу значења речи већ и о преносу искустава. Она је неопходна, конститутивна и свакодневно коришћена у разумевању света. Као таква, метафора може значајно утицати на наше обликовање схватања и понашање. Следствено томе, проучавање метафоре као дела усменог или писаног дискурса омогућава откривање мноштва мисаоних процеса и значењских аспеката који су у њеном корену. Због увида у спознајно утемељење и суштину метафоре, и због оруђа за анализу појмовних метафора које пружа, когнитивна теорија метафоре је омогућила да се метафори приступи не само као семантичком чворишту већ и као свеколиком херменеутичком кључу за откривање значења и намена дискурса у који је уткана.

Кључне речи: Аристотел, метафоре, сликовна схема, когнитивна теорија метафоре, когнитивна лингвистика.

* mangradac@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0009-0340-1567>.

Уводне напомене

Предстојећи рад настоји да покаже како је метафора у историји западне мисли постепено откривана и описивана као мисаони чин. У раду се полази од првих античких теорија у којима се промишљало о метафори, а затим су изложени неки важни увиди модерног доба у којима су обухватније сагледана и описана мисаона својства овог феномена, да би у трећем делу рада била детаљније изложена тзв. когнитивна теорија метафоре и њене савремене импликације. Кроз овај низ осврта на теоријске артикулације метафоре настојимо да покажемо како се у њима, и поред међусобне различитости, може уочити континуитет и постепеност у погледу поимања и описивања метафоре као мисаоне појаве.

Рад нема за циљ да изложи све теорије и схватања метафоре која су се појавила у историји, већ да кроз поједине важне доприносе на овом пољу уопштено испрати динамику теоријског промишљања о њој. У овај преглед укључена су она запажања за која сматрамо да су била репрезентативна и нарочито утицајна у одређеним епохама. Такође, приликом избора поменутих теоретичара, предност је дата онима који су изричито и систематично изложили теорије метафоре, премда су поменути и поједини проучаваоци који су својим лингвистичким увидима имплицитно утицали на схватање метафора. О одабраним теоријама и увидима могло би се много више рећи, а има и оних које би било вредно поменути у некој обимнијој студији на ову тему. Овде се ограничавамо на одређен број референци помоћу којих се може извести најуопштенији приказ историјског развоја у артикулацији метафоре.

Већа пажња посвећена је когнитивној теорији и тзв. појмовној метафори зато што су когнитивни лингвисти пружили нарочито детаљну анализу метафоре, њеног метафоричког утемељења, структуре и начина функционисања у дискурсу, као и дејствености у обликовању наше перцепције, комуникације и друштвеног живота. Њихови увиди омогућавају не само да се докучи значење и улога метафоре већ и да она буде употребљена као оруђе у тумачењу шире дискурзивне целине којој припада. Крајњи циљ овог рада је да укаже како метафора може водити ка дубљим увидима о одговарајућем комуникативном контексту. Стога, предстојећи рад заправо представља увод за проучавање конкретних инстанци метафоричког језика и подстицај за употребу метафоре као свеколиког херменеутичког кључа.

1. Античка схватања метафоре

1.1. Платон на трагу дефинисања метафоре

Антички увиди у метафору, њене дефиниције и теорије имају свој корен у античком схватању језика, значења речи и њихове употребе. Платон, упркос изразитој употреби метафоре и разноврсних облика фигуративног говора (алегорија, митова, парабола итд.), не пружа теорију метафоре, нити је икада употребио термин „метафора”. Ипак, Платон јесте разматрао употребу речи у пренесеном значењу, на основу чега се може претпоставити како је имплицитно поимао метафору.

У *Кратилу*, дијалогу између Сократа, Хермогена и Кратила, који расправљају о томе да ли су ствари именоване по природи (φύσει) или по договору (νόμῳ), Сократ износи многа етимолошка тумачења речи и бави се природом значења. Преко Сократа као свог гласноговорника, Платон исказује своје схватање речи, разликујући значења која припадају речи од „намераваних” значења, која говорник или песник придаје речима приликом њихове употребе (διάνοια). У стиху 418с овог дела, Сократ наглашава да намеравано значење речи одређује онај ко даје име стварима, при чему само древне речи/имена (τὸ ἀρχαῖον ὄνομα) истински чувају и откривају ту намеру. Ипак, и кад су имена незнатно измењена, она преносе саму суштину значења, ако су сачувала намеру с којом су изречена (*Кратил* 393d). У вези с тим, у *Ијону* 530b–с Сократ тврди да разумевање подразумева откривање овог намераваног значења, јер рапсод треба да тумачи песникову мисао публици.

Кад је у питању употреба метафоре, иако се Платон ни о томе не изјашњава изричито, у *Федру* (275d–e), а посебно у *Републици* (уп. 378d) и *Протагори* (316d–317a; 329a), Сократ упозорава да поетски и нејасни искази могу заварати, посебно младе, јер они можда неће препознати или правилно протумачити скривена, намеравана значења. Стога се може претпоставити да Платон схвата метафору као стилско средство које се користи за прикривање филозофског или политичког значења, а које могу протумачити само малобројни проницљиви тумачи. Он имплицитно третира метафору као оруђе са две оштрице – моћно за преношење филозофског увида, али и опасно ако се погрешно схвати. Његови дијалози сугеришу да, иако метафорички говор може садржати дубоку истину, он захтева ригорозно тумачење и може лако заварати ако се не испита (в. Eden 1987: 64–69). Дакле, за Платона је придавање неуобичајеног значења речима и изражавање оног што није очито скопчано с мисаоним потенцијалима и ’опасностима’ учесника говора. Речима се могло утицати на нечије

мишљење и понашање, што значи да је овај филозоф претпоставио да је изрицање и употреба речи, међу којима су и метафоре, руковођено од стране говорника, што значи да зависи од наше воље, замисли и намере, а то су мисаони и афективни процеси.

У новијим студијама запажено је да Платонов концепт парадигме (παράδειγμα), често метафизички тумачен као идеалан модел или стандард, функционише метафорички. Он повезује иначе хетерогене значењске области и олакшава разумевање пренесеног значења, слично као што то чине метафоре. Овај појам Платон користи „да изрази поређење или илустрацију једне ствари другом [...] Термин парадигма у каснијим Платоновим дијалозима преузима улогу фигуре говора и мисли која изражава пренос у уобичајеном техничком смислу овог термина” (Mikulić 2023: 131–132). Слично томе, Платонове идеје схваћене су као аналошки појмови: оне се не свде само на то да су узор стварима, већ се и саме, на изванстан начин, уподобљавају својим појавним примерима (Mikulić 2023: 135–136). Идеје саме носе траг појава, јер се њихова парадигматска функција пројављује као мост разумевања, а не као једносмерна онтолошка надређеност. То даље значи да је преносна, аналошка, а тиме и метафоричка функција језика део Платоновог дијалектичког метода. А како је у каснијој филозофији примећено, дијалектичка способност откривања сличности веома је блиска језичком принципу образовања речи (в. Gadamer 2011: 541). Ова унакрсна веза омогућава да знање произлази не из крутих онтологија већ из интеракције појмова, симболизације и чина именовања. Све то упућује на неисказану Платонову свест о томе да се значења рађају у додиру и интеракцији релевантних искустава или значењских димензија, што ће потоњи филозофи изричито повезати с феноменом метафоре.

1.2. Аристотелова теорија метафоре

Прва и најутицајнија античка дефиниција метафоре потиче од Аристотела. У *Поетици*, он метафору увршћује међу имена/именице (*Poet.* 1457b 1–2), дефинишући је следећим речима: „Метафора (μεταφορά) је преношење на неку ствар имена које означава другу ствар, преношење или с рода на врсту или с врсте на род или с врсте на врсту или према односу аналогije” (*Poet.* 1457b 7–9).¹ Будући да је Аристотелов пренос по аналогiji

¹ У изворнику: μεταφορά δὲ ἐστὶν ὀνόματος ἀλλοτρίου ἐπιφορά ἢ ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ τὸ γένος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ εἶδος ἢ κατὰ τὸ ἀνάλογον.

прихваћен у потоњој традицији као срж дефиниције метафоре, док су преноси између рода и врста у каснијој реторици и стилистици дефинисани као синегдоха и метонимија, издвајамо његово објашњење овог преноса:

Називам „аналогијом” случајеве када се други члан односи према првом исто као четврти према трећем: тада ће се уместо другог узети четврти члан, или уместо четвртог други, а понекад се метафори додаје и онај који је метафором замењен. На пример, чаша се односи према Дионису као штит према Ареју: неко ће чашу назвати Дионисовим штитом, а штит Арејевом чашом (*Poet.* 1457 b 16–21).²

Аристотел је уочио да је способност доброг стварања метафора (дословно: метафоризирања – μεταφέρειν) нарочита вештина: „Ово је ствар која се не може научити од другог, и то је знак генија, будући да стварање метафора подразумева дар уочавања сличности” (*Poet.* 1459a 6–8; в. *Rhet.* 1405a 9).³ Он казује да метафора има значајну улогу како у поезији, тако и у прози (*Poet.* 1457b–1459a; *Rhet.* 1405a 3–5). У поезији се њоме, уколико је на прикладан начин употребљена, може постићи отменост говора (*Poet.* 1458a 20–24). У прози, метафора је сагледана као елемент стила који је у функцији преноса поруке, а карактерише је јасност, допадљивост и необичност (*Rhet.* 1405a 5–8).

За Аристотела метафора није била само елемент дикције и стила већ је његово поимање метафоре било много обухватније. Он је препознао, посматрајући метафору кроз призму њене реторичке применљивости у перцепцији и комуникацији, да она има хеуристичку и инструктивну функцију.⁴ Аристотел је указао на повезаност метафоре с вештином уверавања (*Rhet.* 1406b 6–19).⁵ Поред тога, овај филозоф метафору доводи у

Превод цитираних одељака античких филозофа – Ф. С., осим ако није назначено другачије.

² У изворнику: τὸ δὲ ἀνάλογον λέγω, ὅταν ὁμοίως ἔχη τὸ δευτέρον πρὸς τὸ πρῶτον καὶ τὸ τέταρτον πρὸς τὸ τρίτον: ἐρεῖ γὰρ ἀντὶ τοῦ δευτέρου τὸ τέταρτον ἢ ἀντὶ τοῦ τετάρτου τὸ δευτέρον. καὶ ἐνίοτε προστιθέασιν ἀνθ' οὗ λέγει πρὸς ὃ ἐστὶ. λέγω δὲ οἷον ὁμοίως ἔχει φιάλη πρὸς Διόνυσον καὶ ἀσπίς πρὸς Ἄρη: ἐρεῖ τοίνυν τὴν φιάλην ἀσπίδα Διονύσου καὶ τὴν ἀσπίδα φιάλην Ἄρεως.

³ У изворнику: μόνον γὰρ τοῦτο οὔτε παρ' ἄλλου ἐστὶ λαβεῖν εὐφυΐας τε σημείον ἐστὶ: τὸ γὰρ εἰ μεταφέρειν τὸ τὸ ὁμοιον θεωρεῖν ἐστίν.

⁴ „Аристотел има на уму најмање две ствари о томе како метафора функционише: [1] когнитивна вежба декодирања, или (да тако кажем) 'разоткривање' метафоре, представља прилику за просветљење, и [2] ова вежба је такође пријатна за публику” (*Kirby* 1997: 545).

⁵ Будући да је инструкција форма уверавања, одељак *Rhet.* 1406b 6–19 може се повезати с одељком о давању инструкција (*Rhet.* 1410b 10–15). „Може се претпоставити да би Аристотел рекао да, ако метафора изгуби моћ да убеди, она такође губи моћ да

везу са спознајним процесима, говорећи да она омогућава задовољство учења и разумевања:

Лако учење допада се, по природи, сваком човеку, а речи пак имају одређено значење, због чега и јесу најугодније оне које потпомажу наше образовање. Необичне речи не знамо, али обичне знамо. Метафора је додуше та којом се постиже напред наведени учинак. Тако, рецимо, када песник старост назива житном стабљиком, он нас поучава и пружа спознање помоћу рода, јер је једно и друго увенуло (*Rhet.* 1410b 10–15).⁶

Метафора потпомаже учење живо предочавајући појаве. Аристотел објашњава:

Кажем да речи [и изрази] предмет сликовито приказују онда кад означавају ствари у акцији [ἐνεργοῦντα]. Тако, на пример, казати да је крепостан човек 'четвороугаон' значи изрећи метафору, јер су оба појма савршена, али то не изражава акцију, док израз *напон живота* био им је у *цвату* изражава акцију, што је случај и овде: *Ти што као опуштена животиња* [пасеш у светом кругу], као и у: *Хелени тада журнуше ногама хитрим* (*Rhet.* 1411b 22–30).⁷

Будући да су сви ови префињени изрази засновани на метафорама, испоставља се да је метафора у Аристотеловим очима била препозната као једно од средстава којима се говор може учинити сликовитим и стога разумљивим и пријемчивијим.

Аристотел је истакао и да метафора захтева *оштроумност* увиђања сличности између ствари које се веома разликују, јер метафоре треба изводити из сродних, али не сасвим сличних области (*Rhet.* 1412a 11–15).

поучи, и да се овај заједнички ударац њеним способностима убеђивања и поучавања дешава када постане превише поетична" (McCall 1969: 40).

⁶ У изворнику: τὸ γὰρ μανθάνειν ῥαδίως ἢδὲ φύσει πάσιν ἐστὶ, τὰ δὲ ὀνόματα σημαίνει τι, ὥστε ὅσα τῶν ὀνομάτων ποιεῖ ἡμῖν μάθισιν, ἥδιστα. αἱ μὲν οὖν γλῶτται ἀγνώτες, τὰ δὲ κύρια ἴσμεν: ἡ δὲ μεταφορὰ ποιεῖ τοῦτο μάλιστα: ὅταν γὰρ εἴπῃ τὸ γῆρας καλάμην, ἐποίησεν μάθισιν καὶ γνῶσιν διὰ τοῦ γένους: ἅμω γὰρ ἀπηνοήκῳ. Превод цитата из *Rhetorike* наведен је према: Aristotel 2008.

⁷ У изворнику: Λέγω δὴ πρὸ ὀμμάτων ταῦτα ποιεῖν ὅσα ἐνεργοῦντα σημαίνει, οἷον τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα φάναι εἶναι τετράγωνον μεταφορὰ, (ἅμω γὰρ τέλεια), ἀλλ' οὐ σημαίνει ἐνέργειαν: ἀλλὰ τὸ "ἀνθοῦσαν ἔχοντος τὴν ἀκμὴν" ἐνέργεια, καὶ τὸ "σὲ δ' ὥσπερ ἄφетον" ἐλεύθερον ἐνέργεια, καὶ "τοῦντεῦθεν οὖν Ἕλληνες ἄζαντες ποσίν".

Аристотел у наставку казује да „јурнуше” означава делање и метафору јер садржи појам брзине, те да и сам Хомер често говори о мртвим стварима као живим. У делу Еурипида *Ифигенија у Аулиди* сусрећемо израз „Хелени тада замахнуше копљем”, па је могуће да се метафоричност Аристотеловог израза огледа у томе што се о коришћењу копља говори на наведени начин.

Такође, он казује да се кроз метафоричке изразе у саставу отменог говора долази до *спознања истине*, јер ко научи нешто ново схвата да је претходно био у заблуди (*Rhet.* 1412a 20–25). Ова запажања говоре у прилог томе да је Аристотел увелико увидео спознајну вредност метафоре (в. Mikulić 2023: 176). Аристотел је, као што ће у наставку бити показано, поставио чврсте основе за њена потоња теоријска разматрања.

1.3. Латински баштиници Аристотелових схватања

Средином првог века пре н. е. аристотеловска схватања метафоре била су укључена у латинску реторику преко Цицерона. Цицерон разматра метафору у оквиру трећег дела књиге *De oratore*, написане 55. год. пре н. е., у којој се он начелно бави стилем. Овај филозоф такође посматра метафору правећи разлику између речи као правих значења ствари (*vocabulum proprium*), која су настала готово истовремено кад и саме те ствари, и речи које су пренесене и постављене у њима страни контекст (*mutuatum verbum*). Он увршћује метафорички употребљене речи, поред неубичајених речи и новокованица, међу три појединости којима говорник може говор украсити и побољшати стил (в. *De orat.* 3.152).⁸

Цицерон следи Аристотела у свом груписању метафоре, поред метонимије, синегдохе и катахрезе, међу оне случајеве кад реч није употребљена у свом правом значењу, већ се њоме, кроз поређење, назначује и претпоставља неко друго значење (*De orat.* 3.168). Међутим, за разлику од свог претходника, Цицерон дефинише метафору у светлу њене подређености поређењу: „Метафора је краћи облик поређења, скраћен у једну реч; ова реч је постављена на место ком не припада као да је њено властито: ако се сличност препозна, она пружа задовољство, али ако нема никакве сличности, онда бива одбачена” (*De orat.* 3.157).⁹

Цицерон је још ближи Аристотелу у својим схватањима употребе метафоре. Он упућује на широки опсег њене примене, од оних случајева кад метафора може пружити реч за оно за шта нема другог назива (*inopiae*

⁸ У изворнику: *Tria sunt igitur in verbo simplici quae orator afferat ad illustrandam atque exornandam orationem, aut inusitatum verbum aut novatum aut translatum.*

⁹ У изворнику: *Similitudinis est ad verbum unum contracta brevitās, quod verbum in alieno loco tanquam in suo positum si agnoscitur, delectat, si simile nihil habet, repudiatur.*

Иако овом дефиницијом евоцира Аристотелово удруживање метафоре и поређења, Цицерон иде у обрнутом смеру, јер је Аристотел поређење сматрао продуженом метафором (в. *Rhet.* 1407a 1).

causa)¹⁰ до спознајног задовољства које омогућава рецепција добрих метафора (*De orat.* 3.155). Међу многобројним својим својствима, метафора је најузвишенија по сликовитости, у чему се Цицерон директно надовезује на Аристотела (в. *Rhet.* 1411b). Он објашњава да метафора пружа задовољство када сличност, на коју она подсећа, можемо препознати:

Али и кад постоји мноштво посебних назива, људи налазе много веће задовољство у позајмљеницама, ако је пренесена реч добро изведена. Верујем да се то догађа било зато што је, у неку руку, знак даровитог ума да прескочи оно што му је пред ногама и да узима ствари издалека; било стога што слушаоца у мислима одводи негде другде, али ипак тако да не одлута, што представља највеће задовољство; било зато што појединачне речи призивају слику ствари и потпуно поређење; или зато што сваки израз који је пренесеног значења, ако је смислено изведен, непосредно утиче на чула, а посебно на чуло вида, које је најоштрије [...] Пренесени изрази изведени из чула вида много су животијни: они нам у духу такорећи предочавају оно што не можемо опажати и видети (*De orat.* 3.160–161).¹¹

На аристотеловску традицију схватања метафоре надовезао се и други чувени латински филозоф, Квинтилијан. Он се метафором бавио у оквиру свог разматрања тропа у *Institutio Oratoria* (објављеном око 95. год. н. е.). Овај проучавалац дели став античких реторичара да је метафоричка употреба речи другачија од њихове праве употребе (в. *Inst.* 8.5.3; 8.6.5). Слично Цицерону, он дефинише метафору у светлу њеног односа с поређењем: „Укратко, метафора је скраћен облик поређења и од њега се разликује по томе што се код овог последњег врши поређење с предметом који хоћемо да искажемо, а код метафоре предмет је стављен уместо другог предмета. Поређење је кад кажем да је човек учинио нешто као лав, а метафора је кад за њега кажем да је лав” (*Inst.* 8.6.8–9).¹²

¹⁰ Квинтилијан је то дефинисао као „праксу прилагођавања најближег доступног термина да би се описало нешто за шта не постоји стварни термин” (*Inst.* 8.6.34).

¹¹ У изворнику: *sed in suorum verborum maxima copia tamen homines aliena multo magis, si sunt ratione translata, delectant. Id accidere credo, vel quod ingeni specimen est quoddam transilire ante pedes posita et alia longe repetita sumere; vel quod is, qui audit, alio ducitur cogitatione neque tamen aberrat, quae maxima est delectatio; vel quod in singulis verbis res ac totum simile conficitur; vel quod omnis translatio, quae quidem sumpta ratione est, ad sensus ipsos admovetur, maxime oculorum, qui est sensus acerrimus [...] illa vero oculorum multo acriora, quae paene ponunt in conspectu animi, quae cernere et videre non possumus.*

¹² У изворнику: *In totum autem metaphora brevior est similitudo, eoque distat, quod illa comparatur rei quam volumus exprimere, haec pro ipsa re dicitur. Comparatio est, cum dico fecisse quid hominem ut leonem; translatio, cum dico de homine, leo est.*

У погледу применљивости метафора, следећи Аристотела и Цицерона, Квинтилијан описује метафору као промену говора која је привлачна и лепа, најлепша међу тропима, пуна сјаја, а не обична, неугледна и неугодна (*Inst.* 8.6.4). Квинтилијан такође следи своје претходнике кад метафору и катахрезу схвата као изворе неопходних израза до којих се стиже преузимањем речи ради означавања оног за шта не постоји одговарајући назив (*Inst.* 8.2.6). Метафора може обогатити говор „тима што замењује речи и позајмљује оно чега он нема, и што, напослетку, успева обавити врло тежак задатак тиме што свакој ствари даје име. Именица и глагол преносе се из места где стварно имају право значење у друго где недостаје прави израз или где боље пристаје пренесено значење од правога” (*Inst.* 8.6.5).¹³

Тачка у којој Квинтилијан нарочито подсећа и на свог грчког и на латинског претходника представља повезивање метафоре с топосом проишљивости и подесности (*Inst.* 8.6 14–16; види *Rhet.* 1411b 23–28; 1412a 1–6). Квинтилијан се нарочито надовезује на аристотеловску традицију запажањем да је „у метафори задатак да подстиче осећаје, да даје нарочита обележја предметима и да их учини очигледнима” (*Inst.* 8.6.19).¹⁴ Како А. Новохатко закључује:

Кроз функцију „постављања пред очи” (*sub oculos subiecere*), метафора еволуира и у динамички процес комуникације и перцепције, али и у чин препознавања. Тако Квинтилијан развија концепт препознавања у идеју да метафору треба користити у складу с лингвистичким регистром и да метафора може функционисати само у контексту језичке интеракције: метафоре које нису спознате нису функционалне (Novokhatko 2017: 316).

На основу ових сажетих увида у античка схватања метафоре можемо закључити да су антички филозофи препознавали и истраживали моћ и делотворност метафоре не само као речи/именице и реторичке фигуре већ и као језичко средство које се плодносно примењује у разумевању и споразумевању. Они су приметили да метафора може не само обогатити и

Ова дефиниција је често била коришћена као основа за схватање метафоре као скраћеног поређења у којем се изоставља реч „као”, што заправо није било својствено Квинтилијановом схватању.

¹³ У изворнику: *copiam quoque sermonis auget permutando aut mutuando quae non habet, quodque est difficillimum, praestat ne ulli rei nomen deesse videatur. transfertur ergo nomen aut verbum ex eo loco id quo proprium est, id eum id quo aut proprium deest aut translatum proprio melius est.*

¹⁴ У изворнику: *Nam translatio permovendis animis plerumque et signandis rebus ac sub oculos subiiciendis reperta est.*

украсити језик већ и поучити, забавити и уверити живописним представљањем сличности између ствари. Дакле, метафора у латинском лингвистичком дискурсу, као и у грчком, „није била само говорна фигура која се користила у циљу улепшавања. О метафоричкој комуникацији која је предвиђена у аристотеловском когнитивном и семиотичком контексту расправљало се од самог почетка; а метафора је од почетка утемељена као језички чин” (Novokhatko 2016: 400).

Међутим, ма колико да су антички мислиоци били спремни да препознају спознајна својства и улогу метафора, а посебно њихову пријемчивост да помогну у учењу, њихове дефиниције биле су сведене због искључивог посматрања метафоре у светлу преношења значења с одговарајућег на неодговарајуће место у оквиру језика као уређеног система.¹⁵ Из овог разлога они нису у потпуности открили сложеност и домете метафоре као спознајног механизма. Њихов приступ метафори преношен је у средњем веку без значајних измена. Тек је са процватом модерне филозофије метафора препозната не само као лингвистички већ и као когнитивни феномен, који је много обухватније и темељније повезан с когнитивним процесима и језичком продукцијом него што је то у антици било уочено.

1.4. Хермогенова дефиниција метафоре

Хермоген из Тарса, грчки реторичар из II века нове ере, дефинише метафору у својој књизи о реторичким вештинама (Ερμογένους τέχνης ῥητορικῆς), у потпоглављу „О тропима” (Περὶ τροπῆς), у стиху 175.10, следећим речима:

Троп је употреба имена које не потиче од самог предмета, већ означава нешто спољашње — тако да у свом значењу истовремено обједињује и основни предмет и ту спољашњу ствар у јединствени сложени појам. Ово граматичари називају и метафором, али не треба је, као што они тврде, схватати само као прелазак са неживог на

¹⁵ Важно је следеће запажање о разумевању метафоре у латинским дискурсима I века пре нове ере: „Римски дискурс о метафори [...] треба посматрати као саставни део шире лингвистичке расправе тог времена. Слика и речник кретања, промене, опозиције правог и страног места (са значењем које се преноси из једне области у другу), ишли су руку под руку с расправом о основним карактеристикама метафоре” (Novokhatko 2016: 407).

живо или обрнуто, јер се реторика уопште не бави таквим појединошћима.¹⁶

На основу ове дефиниције може се издвојити неколико важних аспеката: 1) Хермоген метафору схвата као облик индиректног изражавања (tropos), где се у реченични смисао уноси страни појам, али тако да настаје заједничка, проширена мисао; 2) он критикује граматичку дефиницију метафоре као простог преноса између живог и неживог, сматрајући је сувише плитком и неприкладном за озбиљну реторику; 3) уместо тога, фокус је на комбиновању значења – на способности једног појма да истовремено „обухвати” и оно што је предмет говора и оно што је унето као страно, али значењски плодотворно.

Хермоген, као и Аристотел, полази од схватања метафоре као имена, речи. Он такође дефинише метафору у светлу преноса значења речи. Али он се фокусира на сâм чин извођења метафоре и од тога полази у њеном дефинисању, за разлику од Аристотела. Другим речима, за Хермогена метафора је првенствено језичка радња постављања једног имена за две различите ствари. Оно што је срж Аристотелове дефиниције, аналогија или повезивање по сличности, Хермоген замењује композиционим јединством значења, док важност коју пренос значења заснован на аналогији има за Аристотела бива код Хермогена замењена чином коришћења речи које резултира новим појмом с двоструком значењском референцом (Mikulić 2023: 166). Стога Б. Микулић издваја као важно Хермогеново разликовање у односу на Аристотела, што њега чини ближим нововековним филозофима, његово наглашавање процесуалности, тј. делања у чину изрицања метафоре.¹⁷

О самој употреби метафоре у реторици Хермоген расправља у свом утицајном реторичком приручнику „О врстама стила” (Περὶ ἰδεῶν), који је постао централни у византијском и ренесансном реторичком образовању. Он наводи да су метафоричке речи свечане, узвишене (1.248) и живописне (1.299). Док је Аристотел наглашавао естетску и поучну примену метафоре, Хермоген је везује за јачање израза и досезање дубље мисаоности. За разлику од Аристотела, који метафору повезује с когнитивним поступком препознавања сличности („θεωρεῖν τὸ ὁμοίον”), Хермогенов појам двоструке

¹⁶ У изворнику: Τροπὴ ἔστι τὸ μὴ ἔξ ὑποκειμένου πράγματος ἀλλοτρίου δὲ σημαντικὸν ὄνομα θεῖναι, κοινὸν εἶναι δυνάμενον καὶ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἔξωθεν ἐμφαινομένου, ὃ καλεῖται καὶ μεταφορὰ παρὰ τοῖς γραμματικοῖς, οὐχ ὅς ἐκεῖνοι λέγουσι τὸ ἀπὸ τῶν ἀψυχῶν ἐπὶ τὰ ἐμψυχα, καὶ τὸ ἀνάπαλιν, καθόλου γὰρ ἡ ρητορικὴ πολυπραγμονοῦσα μηδὲν τοιοῦτον.

¹⁷ „Склонији сам да сматрам да Хермогенов приступ метафори, кроз идеју двоструке референце, отвара друге перспективе о метафорама које досежу даље од дуализма између језичког и концептуалног разумевања” (Mikulić 2023: 163).

референце добија већи смисао у оквиру контекстуалног и прагматичког разумевања (в. Mikulić 2023: 168).¹⁸ Ипак, оба мислиоца подразумевају да метафора функционише унутар језика као процес производње значења, а не само као формални пренос речи.

Кроз овај кратки преглед знаменитих филозофа и реторичара антике може се закључити да је у античко доба метафора примарно сагледавана у светлу значења и употребе речи, при чему њени највећи теоретичари увиђају мисаону укорененост и применљивост овог тропа у комуникацији и когницији, премда ове аспекте метафоре не разматрају у њиховом пуном опсегу.

2. Метафора у модерној филозофији и лингвистици

2.1 Нововековни преокрет у приступу метафори

Након дугог преношења појединих античких дефиниција метафоре кроз приручнике реторике у средњем веку, приступ метафори био је у нововековној филозофији коренито измењен. Метафора је постепено откривана у својој обухватности и мисаоној природи. Ову измену подстакла су нека размишљања Викоа,¹⁹ Канта,²⁰ Ничеа,²¹ и бројних других филозофа.²²

¹⁸ „Двострука референца позајмљене речи заправо мора бити схваћена као чин реферирања којим се производи значење заједничко за две ствари [...] Хермогенова дефиниција захтева директно стварање метафора, а не њихово разумевање путем аналогичности, што бисмо могли замислити у вези с Аристотеловим 'логичким' објашњењем метафоре” (Mikulić 2023: 174–175).

¹⁹ Ђанбатиста Вико, оснивач новије филозофије језика, у делу *Начела нове науке* (1744) тврдио је да је метафора основни облик мишљења у раним фазама људске цивилизације. Људи су изворно размишљали кроз слике и метафоре које су служиле за повезивање апстрактних појмова са чулним искуствима. Метафора, за њега, није била стилски украс, већ нужан алат за разумевање света. Вико је такође тврдио да су митови, поезија и религија облик метафоричког мишљења, а језик се током историје развијао од метафоре ка апстрактности.

²⁰ Имануел Кант је метафору посматрао као део рефлексивног просуђивања, алат којим ум покушава да схвати апстрактне или натчулне идеје кроз чулне слике. Он је антиципирао когнитивни поглед на метафору показујући да апстрактни концепти без директне чулне интуиције морају бити схваћени кроз индиректно, симболичко (метафоричко) представљање. У својој *Критици моћи суђења*, он то објашњава као „симболичку сензуализацију”, где метафоре служе као аналогички мостови између апстрактне мисли и конкретног искуства (Kant 1975: 234). За Канта, метафоре су неопходни когнитивни алати који омогућавају уму да размишља о једној области кроз аналогичке односе из друге, чак и када не постоји директна сличност. Примери попут концептуализације деспотске државе као ручног млина или Божјег стварања као уметничког дела илуструју улогу метафоре у утемељењу метафизичких и

Како Б. Нерлих приказује, у европским теоријама језичких значења у периоду 1830–1930. дошло је до сагледавања метафоре не само кроз призму речи и њихових значења већ у ширем друштвеном и психолошком контексту. Резимирајући теорије бројних западноевропских мислилаца друге половине XIX века и почетка XX века, она наговештава да је корениту промену у схватању језика као динамичког процеса пратио преображај у схватању метафоре као суштинског дела људског мишљења, а не само као стилске фигуре. На трагу Канта и кантовске мисли, запажено је да метафора повезује чулно искуство и апстрактно мишљење, омогућајући симболички доживљај стварности (Cassirer 1955). Такође, лингвисти из овог периода истичу да метафоре не фигурирају само у поетици већ и многи појмови у свакодневном језику настају управо посредством метафоре (Nerlich 1992: 92).

Ови ставови заступљени су и развијени надаље у теоријама филозофа и лингвиста друге половине XX века. Они се у већој мери фокусирају на саму метафору и њена својства, из чега су потекле новије теорије метафоре. У наредним одељцима навешћемо поједине протагонисте ове измене у приступу метафори и њихова виђења, чиме ћемо назначити главне мисаоне токове који претходе савременој когнитивистичкој теорији метафоре.

апстрактних идеја. Кант такође казује да је свакодневни језик пун таквих израза, потврђујући њихову епистемолошку и објашњавајућу функцију. Иако није експлицитно користио термин „метафора“, Кантов приказ утемељује пут савременим теоријама метафоре укоренјујући је у саму структуру људског разумевања (в. Jäkel 1999: 12–14).

²¹ Фридрих Ниче је метафору сматрао фундаменталном за целокупно људско знање и језик. Тврдио је да је оно што називамо „истином“ у суштини „мобилна војска метафора“, наглашавајући да је сама спознаја у својој суштини метафоричка: „Шта је онда истина? Покретни скуп метафора, метонимија и антропоморфизама: укратко, збир људских односа који су поетски и реторички интензивирани, пренети и украшени, и који, након дуге употребе, делују људима као фиксирани, канонски и обавезујући“ (Nietzsche 2006: 117). За Ничеа, метафоре нису декоративне, већ су сама структура људске перцепције и стварања значења, што се уско поклапа с каснијим когнитивним схватањем метафоре као конститутивне целине мишљења.

²² Јекел је на почетку свог чланка о неким заборављеним претходницима когнитивне теорије метафоре навео имена двадесетак филозофа који би се с правом могли уврстити у ову групацију, и чији увиди у метафору завређују велику пажњу (Jäkel 1999: 9–10).

2.2. Јакобсоново виђење метафоре као основне језичке делатности

Лингвиста Роман Јакобсон значајно је подстакао ток ширег размишљања о метафори, кроз своја изучавања начина на који језик функционише. Он описује метафору као један од два фундаментална пола језика, а други је метонимија (Jakobson, Halle 1956: 81). Метафора функционише кроз сличност и супституцију, где се један концепт замењује другим на основу сличности, док се метонимија ослања на континуитет или контекстуалну повезаност. Јакобсон ове процесе уоквирује у смислу осе селекције и осе комбинације: метафора припада првој, што укључује изборе међу сличним алтернативама, док метонимија припада другој, што укључује секвенцијалне или контекстуалне везе.²³ Стога, Јакобсон сугерише да ове две радње нису само реторичке фигуре већ суштински механизми језика и размишљања.

У поезији и уметности метафора добија значајнију улогу: песничка функција, како Јакобсон наводи, пројектује принцип еквиваленције из селекције на комбинацију, што значи да метафорички избори обликују не само значење већ и саму структуру песничког језика. Због тога је метафора централно средство стваралаштва, омогућавајући апстракцију и маштовито изражавање. Укорењујући метафору и у свакодневном и у поетском језику, Јакобсон је уздиже на ниво примарног делања мишљења и комуникације. Његов приступ је утицао на каснији развој когнитивне лингвистике, укључујући теорију појмовне метафоре.²⁴

²³ Ову теоријску разлику подржавају неуролингвистичке студије афазиие, где одређена језичка оштећења показују прекид могућности селекције (метафоричке) или комбинације (метонимијске).

²⁴ Ослањајући се на теорију Романа Јакобсона о две осе језика – селекцији (метафори) и комбинацији (метонимији), Д. Лоџ у књизи *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature* („Начини модерног писања: Метафора, метонимија и типологија модерне књижевности”) истражује централну улогу метафоре и метонимије у обликовању књижевних стилова и жанрова током XX века. Он испитује како се различити књижевни текстови и покрети више усклађују с једним или другим и тврди да модернистичка књижевност, под утицајем симболизма и апстракције, обично гравитира ка метафори. Писци попут Џејмса Џојса и Вирџиније Вулф, на пример, користе метафоричке структуре да би изнедрили дубља симболичка значења, често одбацујући традиционални реализам. Насупрот томе, реалистичко и документарно писање често функционише кроз метонимију, наглашавајући суседне односе и површинске детаље, као што се види код писаца попут Џорџа Орвела и Евелина Воа. Лоџ разматра како чак и метонимијски текстови могу метафорички функционисати на вишем интерпретативном нивоу, при чему читави наративи постају метафоре за људско искуство. Штавише, он критикује

2.3. Гадамер о метафори као изворишту значења

Ханс-Георг Гадамер у свом капиталном делу *Истина и метода*, једном од најважнијих студија о херменеутици, улази у радикалну полемику с аристотеловским схватањем улоге и значаја метафоре у језику. Он посматра метафоричност као генијалност језичке свести која уме изражавати сличности – оне које су у појави ствари и оне које су сличне по своме значењу за нас. И премда Гадамер у овом запажању наликује Аристотелу, он тврди да је Аристотелова идентификација пренесене и неадекватне употребе речи „предрасуда језику стране логичке теорије”, коју он жели да демистификује. Овај проучавалац до другачијег схватања метафоре долази полазећи од другачијег схватања језика у односу на античке филозофе. Тек деконструкцијом схватања језика као система речи које имају утврђено значење долази се до увида у значај и значење метафоре као коренског принципа језичке продукције и употребе. Према Гадамеровим речима:

Последица прихватања идеала логичког доказа као мерила јесте да је Аристотелова критика логичком достигнућу језика одузела његову научну легитимност. То достигнуће признаје се још само са становишта реторике и ту се схвата као уметничко средство метафоре. Сада логички идеал надређивања и подређивања појмова влада живом метафоричношћу језика, на којој ипак почива свако природно образовање појмова. Јер само граматика заснована на логици правиће разлику између правог и метафоричног значења речи. Оно што је првобитно основа живота језика и што чини његову логичку продуктивност, спонтано и инвентивно издвајање сличности захваљујући којима могуће бива уређивање ствари, сада се маргинализује и претвара у реторичку фигуру – у метафору (Gadamer 2011: 543).

На основу ових речи, увиђамо да Гадамер жели рехабилитовати метафору увиђајнијим вредновањем њене функције у језику. Док Аристотел схвата метафору као померање, тј. пренос у већ створеном реду речи, Гадамер увиђа да она принципијелно претходи и самом настанку тог реда. Другим речима, Аристотелову поделу речи на праве и пренесене, Гадамер је сагледао као секундарну у односу на језичку продукцију коју управо метафора успоставља: „Метафоричка употреба, као и увек, и ту има

методолошко првенство. Ако се нека реч примењује у области којој она изворно не припада, право 'изворно' значење појављује се сасвим јасно. Језик је ту унапред извршио апстракцију која је по себи задатак појмовне анализе. Мишљење сада само треба да користи то претходно достигнуће" (Gadamer 2011: 151). Стога Гадамер закључује да је метафора заправо извориште језичких значења, а не накнадна појава на нивоу премештања постојећих значењских категорија: „Преношење из једне у другу област не само да има логичку функцију, већ оно и одговара фундаменталној метафоричности самог језика. Позната стилска фигура метафоре јесте само реторички облик тог општег – и лингвистичког и логичког – генеричког принципа" (Gadamer 2011: 541).

2.4. Блуменбергова метафорологија насупрот језичке објективности

У слично време кад и Гадамер помиње метафору у оквиру своје студије херменеутике, Х. Блуменберг формулише своју метафорологију. Слично Гадамеру, Блуменберг полази од критике нововековног идеала потпуне објективности и објективистичког захтева да филозофски термини и концепти буду прочишћени од фигуративног говора. Своје увиде у метафорологију Блуменберг противставља претпостављеном првенству објективног језика.

Осврћући се на најзначајније филозофске концепте од Платона па надаље, овај филозоф увиђа да су сви они, попут концепата истине и светлости, у основи метафорички, те да би с потешкоћама и ограничењима могли бити „преведени" на објективни језик. Блуменберг описује метафоре следећим речима: „Пружајући тачку оријентације, садржај апсолутних метафора одређује одређени став или понашање; *оне дају структуру свету*,²⁵ представљајући тоталитет стварног који се не може искусити и поимати" (Blumenberg 2010: 14). Ова Блуменбергова мисао и значај који он препознаје у вези с метафизичком улогом метафоре у великој мери казује исто што ће о њој деценијама касније рећи когнитивни лингвисти.

²⁵ Нагласак – Ф. С. О значају Блуменбергове метафорологије и њеној антиципацији когнитивне теорије метафоре, в. Jäkel 1999: 15–17.

2.5. Витгенштајнов утицај кроз осврт на учинковитост језика

Лудвиг Витгенштајн није формулисао формалну теорију метафоре, али је његов приступ језику и значењу оставио дубок траг у модерним тумачењима метафоре. Његова чувена изјава из *Филозофских истраживања* – „Значење речи је у њеној употреби у језику” (Wittgenstein 2001: 1/§43) – поставља основу за разумевање метафоре не као изузетка, већ као стандардне и често нужне компоненте језичке комуникације. Иако у њој не помиње експлицитно метафору, Витгенштајнова филозофија језика дубоко утиче на касније теорије метафоре које ће метафору схватити као један од начина на који језик делује у пракси.²⁶

Према Витгенштајну, језик није скуп унапред дефинисаних симбола с непроменљивим значењем, већ динамичан скуп „језичких игара” у којима речи добијају смисао кроз контекст и употребу. У том погледу, метафора није „одступање” од значења, већ један од начина производње значења. Метафора се појављује као нов начин гледања – чин језичког постављања нове перспективе, што је снажно одјекнуло у каснијим херменеутичким и когнитивним теоријама. Витгенштајн је преусмеравањем пажње с онога што реч „јесте” на оно шта она „ради” прокрчио пут ка разумевању метафоре као суштинског аспекта људске когниције, а не као периферне језичке појаве.

2.6. Блекова критика античких схватања метафоре

Филозоф Макс Блек био је један од најутицајнијих протагониста нововековних корених промена у схватању метафоре, при чему је његова измена перспективе почела од детаљног и критичког преиспитивања уврежених античких и средњовековних схватања.

Блек најпре постојећа схватања метафоре сврстава у тзв. супституциону и поредбену теорију метафоре. Свој есеј „Метафора” он почиње излагањем ове две теорије и указивањем на њихова ограничења и недостатке, да би отворио хоризонте ка новим, проширеним гледиштима.

²⁶ Како Микулић запажа, Витгенштајново разматрање парадигме подразумева, макар имплицитно, и разумевање метафоре као дела језичке игре. Метафоре су у том смислу део „језичке праксе” и као такве имају улогу у структури сазнања. То се не односи на метафоре као изоловане фигуре већ као на процесе значењског премештања унутар система симболичке репрезентације (Mikulić 2023: 387–395).

На првом месту, Блек се осврће на тзв. супституциону теорију метафоре, засновану на тврдњи да је метафорички израз својеврсна замена дословног. Према његовим речима:

Свако гледиште које сматра да се метафорички израз користи уместо неког еквивалентног дословног израза, ја ћу назвати супституционим схватањем метафоре [...] Према супституционом схватању, фокус метафоре, реч или израз који има нарочиту метафоричку употребу унутар дословног оквира, користи се да би се исказало значење које је могло бити изражено дословно. Аутор замењује *М* користећи *Д*; задатак читаоца је да преокрене оно што је замењено, користећи дословно значење *М* као назнаку за долазак до намераваног дословног значења *Д*. Разумевање метафоре утом наликује дешифровању кода или одгонетању загонетке (Black 1962: 31–32).²⁷

Затим Блек указује на недостатке супституционог схватања метафоре. Један од њих настаје ако не постоји дословни еквивалент, *Д*, доступан у дотичном језику, помоћу којег читалац може да преокрене претпостављену замену. Ово је случај када је метафора врста катахрезе, коју Блек дефинише као „употребу речи у неком новом значењу да би се надоместио недостатак у речнику” (Black 1962: 33). Многе метафоре начињене из нужде једноставно су незаменљиве, јер ће ново значење које оне доносе брзо постати дословно, тако да неће постојати дословни еквивалент тој метафори. Такве су, на пример, метафоре *ногар стола*, *зечја усна*, *наранџаста* итд.

С друге стране, кад метафора не потиче из катахрезе, претпоставља се да за њу постоји „неки лако доступан и подједнако сажет дословни еквивалент. Тако, у донекле несрећно изабраном примеру *Ричард је лав*, који модерни писци разматрају с досадном упорношћу, сматра се да постоји дословно значење које је исто као и значење реченице *Ричард је храбар*” (Black 1962: 33). Међутим, поставља се питање да ли је овај метафорички израз заиста сводив на свој дословни еквивалент или пак значење метафоричког израза није у потпуности садржано у његовом претпостављеном неметафоричком парњаку.²⁸

²⁷ У супституционом приступу метафори, како Блек описује, очитују се дефиниције метафоре садржане у бројним приручницима реторике, како у његово доба, тако и данас. На пример, Х. Лаусберг овако дефинише метафору: „Метафора (пренос; *метафора*) је замена (*immutatio*) одговарајуће речи (ратник) другом речју, чије значење је кроз однос сличности (*similitudo*) повезано са значењем замењене (лав)” (Lausberg 1990: 78).

²⁸ Према речима К. Багића: „Према теорији замене, значење метафоричке тврдње *Ахилеј је лав* у потпуности је садржано у свом наводном неметафоричком парњаку

Друга мета Блекове критике је тзв. поредбена теорија метафоре. Према овом гледишту, метафора је скраћено поређење. Ово поређење се користи као еквивалент дословној замени метафоричког исказа, због чега Блек сматра „поредбено схватање” посебним случајем „супституционог схватања” (Black 1962: 35). Он на следећи начин објашњава по чему се ова схватања разликују:

Главна разлика између супституционог схватања (оног какво смо претходно размотрили) и његовог посебног облика који сам назвао поредбеним схватањем може се илустровати примером *Ричард је лав*. Према првом схватању, реченица значи приближно исто што и *Ричард је храбар*; према другом, приближно исто што и *Ричард је као лав (по томе што је храбар)*, с тим што се речи додате у загради експлицитно не исказују, него подразумевају. И у другом преводу, као и у првом, метафорички исказ се схвата као замена за неки други дословни еквивалент. Али поредбено схватање пружа опширнију парафразу, јер се првобитни исказ тумачи и као исказ о лавовима и као исказ о Ричарду (Black 1962: 36).

Блек затим истиче недостатке овог схватања. Главни 'проблем' је у томе што ово гледиште претпоставља сличности као „објективно дате”, пре саме метафоре. Међутим, „ако би то тако било”, према Блековим речима, „сличности би се могле повиновати правилима која су строга као искази у физици” (Black 1962: 37). Због тога Блек закључује: „Метафоре су нам потребне управо у случајевима где се не може говорити о прецизности научног исказа. Метафорички исказ није замена за формално поређење или ма који други тип дословног исказа, већ он има сопствене могућности и постигнућа [...] У неким случајевима било би боље рећи да *метафора ствара сличност* него да исказује неку сличност која већ постоји” (Black 1962: 37).²⁹

Можемо резимирати да је Блек јасно указао на ограничења онога што он назива супституционом и поредбеном теоријом метафоре. Иако су ова схватања задобила примат у великом броју приручника о стилским фигурама, у њиховом светлу, кроз селективно и сведено преузимање елемената сложенијих античких теорија, метафора је сведена на пуки стилски украс који нема аутентични семантички значај. Блек је разматрањем супституционог и поредбеног гледишта указао на

Ахилеј је храбар. Међутим, и лексикализоване метафоре (као што је поменуто) откривају да се метафоричност не исцрпљује у маскирању дословности, тј. да метафора даје исказу нову – незаменљиву – вредност. Речи лав и храбар, чак и ако дозволимо њихову заменљивост, различито наглашавају циљану особину” (Bagić 2012: 192).

²⁹ Нагласак – Ф. С.

неопходност да се метафора истражи не као језички исказ или декорација, већ као феномен који има далеко озбиљнију улогу у филозофском разматрању.

2.7. Интеракциона теорија метафоре

Интеракциона теорија метафоре зачета је најпре у размишљањима А. А. Ричардса о метафори. Својим схватањем метафоре он је „антиципирао когнитивни заокрет који је уследио пола века касније, потврђујући да метафора није ствар речи, већ свакодневне мисли која произлази из отеловљеног искуства” (Lancaster 2021: 238). Ричардс на следећи начин критикује античке дефиниције метафоре, наглашавајући суженост њиховог погледа на метафору и уједно њену обухватност:

Традиционална теорија запазила је само мали број облика метафоре, а потом ограничила примену термина *метафора* на само понеке од њих. Тиме је створен утисак да у метафори имамо посла с речима, њиховим померањем и премештањем, а она у бити представља размену и општење међу *мислима*, трансакцију међу контекстима. *Мисао* је метафорична и креће се кроз поређења, а одатле у језику настају метафоре (Richards 1964: 94).

Овај проучавалац је две компоненте или две идеје које нам свака метафора даје назвао 'садржајем' (*tenor*) и 'преносником' (*vehicle*). „Садржајем” је назвао компоненту која се односи на особу, место или ствар представљену у метафори (нпр. човек), док је под „средством” подразумевао оно што се користи за представљање садржаја, нпр. вук (в. Richards 1964: 96).

Ричардсову теорију разрадио је пак Блек, дефинишући метафору помоћу 'оквира' и 'жаришта'. Оквиром је назвао онај део исказа који има дословно значење, а жариштем речи које су метафорично употребљене тако да успостављају неку врсту филтера или пројектора кроз који ће циљани предмет бити сагледан. Своје увиде Блек објашњава на примеру метафоре *Човек је вук*. Жаришна реч „вук” у овом исказу чини неку врсту филтера или пројектора кроз који сагледавамо човека. „Метафора вука”, казује Блек, „отклања неке појединости, истиче друге – једном речи, она организује наше схватање човека” (Black 1962: 41).

Једна од кључних разлика између Блековог и Ричардсовог схватања метафора јесте та што Блек секундарни предмет у метафори посматра као систем, а не ствар или идеју, тврдећи да „метафора функционише тако што

на главни предмет примењује 'систем асоцираних импликација' карактеристичних за споредни предмет" (Black 1962: 44). Ови системи су, по Блековом мишљењу, културолошки засновани и дефинисани.³⁰

Као што је запажено у разматрању Блековог осврта на супституциону и поредбену теорију метафоре, овај филозоф је одбацио идеју да су сличности изазване метафором објективно постојале пре саме метафоре. Напротив, Блек тврди да сам творац метафоре успоставља филтер, односно пројектор кроз који ће циљни објекат бити сагледан (Black 1962: 37). Следствено томе, метафорички употребљена реч делује интерактивно и мења наше схватање циљног објекта (Black 1993: 28). Интеракциона теорија метафоре једна је од најутицајнијих модерних теорија којом су радикално промењена схватања овог феномена и антиципирани увиди савремених когнитивних лингвиста.

2.8. Рикерово разоткривање хеуристичке функције метафоре

Преиспитујући историју теорије метафоре, Пол Рикер је био још један у низу филозофа XX века који је закључио да је у класичној реторици, одумирањем свеобухватног принципа реторичке активности и свођењем реторике на таксономију фигура, метафора била погрешно схваћена као алтернативни начин говорења, а не као језички процес који доноси нове информације. Рикер одбацује „хегемонију речи” коју је супституциона теорија заступала и помера „тежиште теорије метафоре с именице на реченицу или дискурс” (Ricoeur 2003: 15). Другим речима, за разлику од античких теоретичара, Рикер не посматра метафору искључиво као феномен речи већ као динамичну јединицу која функционише на свим нивоима језичне делатности: на нивоу речи, реченица, дискурса, текстова, стилова. Он истиче да је метафора конститутивни принцип језика, тврдећи како „не постоји дискурс о метафори који не би био исказан у појмовној мрежи која је и сама метафорички зачета. Не постоји неметафоричка тачка с које се не би видели ред и границе метафоричког поља” (Ricoeur 2003: 339).

За Рикера, метафора је аутентично средство описивања стварности и једна од њених примарних функција је хеуристичка. Овај филозоф примењује да метафора значајно доприноси нашој спознаји: „Она учи

³⁰ Објашњавајући ову претпоставку у погледу метафоре *Човек је вук*, Блек тврди да „дословна употреба речи уобичајено упућује говорника на прихватање низа стандардних уверења о вуковима (тренутне флоскуле) која су заједничко наслеђе чланова неке језичке заједнице” (Black 1962: 40).

нечему, и тако доприноси отварању и откривању оног поља стварности које обичан језик не разоткрива” (Ricoeur 2003: 174). Када аутор користи метафору у новом контексту, он укида стандардну референцу коришћених термина повезујући их с новим референцама и стварајући тако ново значење. Из тог разлога, метафора пружа нову визију или поновно откривање стварности. Можемо закључити да је Рикер овим увидима, пратећи Блека и филозофе који су му непосредно претходили, нарочито разоткрио употребљивост и учинковитост метафоре у процесу спознаје, што је затим дошло у фокус проучавања когнитивних лингвиста.

3. Когнитивна теорија метафоре

3.1. Отеловљеност значења и структуре сазнања

Когнитивна теорија метафоре исходи из когнитивне семантике, тј. когнитивне теорије значења. Основно обележје когнитивне семантике је у томе што она, насупрот објективистичкој теорији значења, појми искуствени реализам као темељ сазнања. То значи да се *наше знање о свету не заснива на установљеним значењима*, већ се изграђује кроз стицање искуства. Прва студија у којој је утемељено и изложено когнитивистичко схватање метафоре објављена је 1980. године под насловом *Metaphors We Live By*.³¹ Како запажају Џорџ Лејкоф и Марк Џонсон – аутори ове студије и зачетници и промотери проучавања метафоре из перспективе когнитивне семантике – когнитивна семантика се радикално разликује од стандардних теорија значења по томе што тврди да није могуће изложити истину по себи, независно од субјективног разумевања (в. Lakoff и Johnson 1980: 184).

На лингвистичкој равни, когнитивна семантика је радикално раскинула са схватањем да постоји објективан (дослован) језик, који одговара објективној стварности и који је носилац објективних значења. Когнитивни лингвисти увиђају да језичко значење не постоји као самостални феномен у нашем когнитивном апарату, већ су наша „телесна” перцепција и „појмовна” или „пропозициона” схватања међусобно уско повезани процеси. Према речима М. Џонсона, у искуству, креирању и комуницирању значења централну улогу има „наше физичко отеловљење, наше непропозиционо разумевање и наше имагинативно структурирање”, тако да су „наши најапстрактнији обрасци разумевања и резоновања префигурирани у телесним искуствима” (Johnson 1989: 114).

³¹ Студија је преведена на хрватски језик: George Lakoff i Mark Johnson, *Metafore koje život znače*, prev. Aneta Ryznar (Zagreb: Disput, 2015).

Когнитивна теорија значења претпоставља да адекватна семантичка анализа укључује две врсте основних структура: (1) биолошки утемељене, тзв. сликовно-схематске (енг. *image-schematic*) структуре везане за наше чулно-моторно искуство унутар увек променљиве средине; (2) имагинативне структуре као што су метафоре, метонимије, радикалне категорије помоћу којих креирамо и развијамо своја семантичка и епистемолошка повезивања (Johnson 1989: 116). Како бисмо разјаснили место и улогу коју метафора има у очима когнитивних лингвиста, кретаћемо се постепено од когнитивистичког разумевања сликовних схема, тј. основних структура мишљења, ка разматрању метафоре као сложенијег умног механизма.

Сликовне схеме, тј. сликовно-схематски (енг. *image-schemata*) обрасци перцепције су понављајуће структуре или обрасци наших интеракција, телесних искустава и когнитивних радњи кроз које се наше отеловљено искуство исказује на мисаоном нивоу (Johnson 1987: 79). Оне настају у нашем чулно-моторном систему док смо у интеракцији са спољним светом. Сливковне схеме су у значењском погледу *претпојмовног* карактера, али за нас „инхерентно имају значење, зато што су непосредно доживљене и зато што имају своју структуру” (Klikovac 2004: 19–20). Оне служе као основа за образовање сложених категоријалних структура, метафоричких пројекција и обухватних наративних образаца помоћу којих обликујемо и повезујемо своја искуства.

У когнитивној лингвистици запажено је мноштво сликовних схема функционалних у свакодневном искуству, међу којима су: САДРЖАТЕЉ (ЕНГ. CONTAINER), ИЗВОР-ПУТ-ЦИЉ (SOURCE-PATH-GOAL), РАВНОТЕЖА (BALANCE), КРУГ (CYCLE), СИЛА (FORCE), ГОРЕ-ДОЛЕ (UP-DOWN), ПОНАВЉАЊЕ (ITERATION), ВЕЗА (LINK), СКАЛА (SCALE), ЦЕНТАР-ПЕРИФЕРИЈА (CENTER-PERIPHERY), ПРОЦЕС (PROCESS), ПУНО-ПРАЗНО (FULL-EMPTY), ДЕО-ЦЕЛИНА (PART-WHOLE). Будући да су засноване на чулно-моторним способностима човека, сликовне схеме су универзалне, што значи да се јављају у свим језицима и културама, с тим што њихова важност није иста у свакој култури, нити су оне у свакој култури идентичне.

Сливковне схеме могу бити разрађене у процесу разумевања апстрактних појмова, што се најчешће одвија помоћу метафоричких и метонимијских пројекција (уп. 3.2.3). Посредством метафоричких пројекција заснованих на сликовно-схематским структурама, контуре и структуре нашег телесног (чулно-моторног) искуства утичу на наше разумевање најапстрактнијих области (в. Johnson 1989: 113). Тако, на пример, физички објекат може бити у *центру* нашег посматрања, док неки важан појам може метафорички бити у центру извесне теорије. Предмете који су предалеко тешко је видети, док је удаљене идеје тешко разумети. Када

вратимо новчане дугове, успостављамо финансијску равнотежу, а узвраћањем добротинства успоставља се морална равнотежа. Кретање у кругу доводи нас на почетну тачку, док мислима кружимо кад не можемо изнаћи решење за ситуацију или промену перспективе. Ови примери показују како у свакодневном искуству имагинативно креирамо проширену семантичку структуру на основу веома сведених сликовно-схематских извора.

3.2. Појмовна метафора

3.2.1. Дефиниција и структура

Џонсон и Лејкоф настојали су да покажу, на основу анализе бројних исказа из свакодневне комуникације, да метафора није само вид необичног језичког изражавања, већ много обухватнији, умни феномен, који прожима наше мисаоне процесе и свакодневно споразумевање. Она се остварује коришћењем конвенционалних структура знања у додиру с новим искуствима.

Когнитивни лингвисти дефинишу појмовну метафору (енг. *conceptual metaphor*) као разумевање једног појма или појмовне области помоћу другог појма или појмовне области.³² Појмови се приликом рационализације нашег искуства повезују тако што се структура једног појма или појмовне области, углавном оног чулно сазнатљивог, пресликава на структуру другог појма или појмовне области, најчешће апстрактног. Појам/појмовна област која позајмљује своју структуру названа је извором, док је појам/појмовна област која се разумева назива циљем. Будући да у концептуализацији апстрактне стварности најчешће користимо појмове који потичу из нашег физичког окружења и непосредног искуства, најчешћи извори појмовних метафора су људско тело, животиње, биљке, машине, новац, храна, природне појаве попут светлости и таме и сл. Међу најчешћим циљним појмовима су они апстрактни, попут емоција, морала, религије, мишљења, друштва, комуникације, времена, живота. С обзиром на то да је физичко искуство увек прожето и културолошким претпоставкама одређене друштвене заједнице, когнитивни лингвисти наглашавају да појмовне метафоре креирамо и у складу с културним кодом друштвене заједнице којој припадамо.³³

³² Појам и појмовне области когнитивни лингвисти схватају као сразмерно сталне структуре знања (Lakoff, Johnson 1980: 1–13, 244–245; Kövecses 2010: 4).

³³ Многе метафоричке структуре, нпр. РАСПРАВА ЈЕ РАТ, неће у свим културама бити схватљиве. Могло би се замислити да у некој култури расправа буде схваћена као игра,

Пресликавање у појмовној метафори имплицира кореспонденцију између извора и циља, што значи да се структурални елементи циљног појма у метафори сагледавају посредством структуралних елемената изворног појма. Тај процес на језичком плану резултира низом метафоричких исказа. На пример, на основу бројних исказа из свакодневне комуникације, може се уочити да се наше знање о путу конвенционално пресликава на наше знање о животу. У том пресликавању изворна област је ПУТОВАЊЕ, а циљна област спознања је живот. Елементи путовања, као што су пут, дестинације, учесници и околности путовања, пресликавају се на структуру, циљеве, учеснике и околности живота. Овај процес очитује се у језичким исказима које утемељује појмовна метафора ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, иако се она у том облику не јавља у говору (Kövecses 2010: 3–4). У следећој табели приказани су неки аспекти овог метафоричког пресликавања:

ПУТОВАЊЕ (изворни појам)	ЖИВОТ (циљни појам)	ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ (језички искази утемељени на овој метафори)
Путник	Човек који живи	<i>Престао је да лута по беспуњима сопственог живота.</i>
Дестинација/циљ	Сврха живота	<i>Крећем се успешно ка свом животном циљу.</i>
Возила, саобраћајни знаци, руководиоци	Средства/начини за достизање циља	<i>Свестан сам да у свим животним кризама морам држати волан чврсто у својим рукама и пратити знакове поред пута.</i>
Усмерење, правац пута	Животно опредељење	<i>Откад се одала пороцима, застранила је с правог пута.</i>
Сапутници	Сарадници, сажитељи	<i>Много тога смо заједно пребродили. Након раскида, наши путеви се трајно разилазе.</i>
Динамика пута	Животна динамика	<i>Хрлили смо вртоглаво у сусрет новим догађајима.</i>
Препреке	Животне тешкоће	<i>Њена утученост ме у свему спутава.</i>
Кораци	Етапе	<i>Сваким новим даном била је за корак ближа остварењу својих животних снова.</i>

Табела 1: метафора ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ

што би у мишљењу и изражавању припадника те културе креирало сасвим другачију структуралну мрежу метафоре (више о томе: Lakoff, Johnson 1980: 57; 154–155).

3.2.2. Универзалност, конвенционалност и иновативност појмовних метафора

Универзалност великог броја појмовних метафора темељи се на чињеници да су оне засноване на људском телесном искуству, које је универзалног карактера. Когнитивни лингвисти су утврдили да су неке везе на којима су примарне метафоре засноване успостављене тако рано у нашем развоју да су део несвесних механизма сазнања.

Џозеф Грејди истражује идеју да су многе појмовне метафоре изграђене на основним, искуственим метафорама које он назива „примарним метафорама” (Grady 1997). Ове примарне метафоре, засноване на нашем отеловљеном искуству, сматрају се основним у разумевању света јер помоћу њих настају сложенија метафоричка пресликавања. Ове примарне метафоре су засноване на нашим физичким и друштвеним интеракцијама са светом. На пример, метафора **ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ** може проистећи из искуства физичког повећања нечега слагањем навише. Сложеније појмовне метафоре, попут ТЕОРИЈЕ СУ ЗГРАДЕ, могу се схватити као комбинације ових примарних метафора (нпр. **ОПСТАЈАЊЕ ЈЕ УСПРАВНО СТАЈАЊЕ** И **ОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕ ФИЗИЧКА СТРУКТУРА**).

Лејкоф и Џонсон запажају да сви ми природно размишљамо користећи стотине примарних метафора. Стичемо велики систем примарних метафора аутоматски и несвесно узрастањем у свакодневном свету кроз повезивање различитих искустава у нашем резонувању, као што су, на пример, искуство сазнања и гледања, јер до сазнања неретко долазимо гледајући ствари и појаве (Lakoff, Johnson 1999: 56). Слично томе, Ковечеш говори о универзалности појмовних метафора следећим речима:

Појмовне метафоре које се могу наћи у свим језицима су универзалне. Очигледно, због великог броја језика који се говоре широм света, било би немогуће добити убедљиве доказе за универзалност било које појединачне појмовне метафоре. [...] (Могућа) универзалност појмовних метафора у великој мери постоји на генеричком нивоу (Kövecses 2010: 329).

Универзалност примарних метафора уско је повезана с њиховом конвенционалношћу. Наиме, чињеница да су нека метафоричка пресликавања део универзалног људског искуства чини такве метафоре општеприхваћенима, тј. конвенционализованима, а самим тим и

неприметнима. У традиционалним теоријама управо су овакве метафоре назване мртвима, будући да су им, због високог степена конвенционалности, приписиване особине попут недејствености, окошталости и сл. Такви су, на пример, изрази „ногар стола”, „зуб времена”, „златно доба”, „зрак сунца” и многе друге у свакодневној комуникацији присутне фразе. Ова врста метафора је често названа и успаваном метафором (*dormant metaphor*).³⁴

Међутим, когнитивна теорија метафоре заузима радикално другачији став о дејствености и учинковитости конвенционалних метафора. За разлику од традиционалних теорија, она пориче умртвљеност тзв. мртвих метафора. Лејкоф казује да до ове измене у схватању метафоре долази тиме што је њен *locus* измештен из језика у мисао. Због тога се, према Лејкофовим речима, „оно што је било названо мртвим метафорама у старој теорији показује као мноштво сасвим различитих феномена, укључујући метафоре које су најживље, а то су оне које користимо стално у свакодневној мисли” (Lakoff 1987: 143).

Лејкоф анализира различите примере мртвих метафора. Један од њих уочљив је у енглеској речи “comprehend” (схватити), која потиче од латинског термина “comprehendere”, састављеног од “com” (заједно, скупа) и “prehendere” (ухватити). На основу ове етимологије, закључује се да је у основи овог појма метафоричко пресликавање РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ХВАТАЊЕ. Она указује на концептуализацију схватања као „мисаоног хватања” ствари, закључака и идеја, што доводи до разумевања. Анализирајући пресликавање физичког појма на област мисленог у овој метафори, Лејкоф закључује: „Ова метафора је систематична и веома жива; она је конвенционални део нашег појмовног система. Конвенционални живи модели мисли које употребљавамо сваког дана никако нису ’мртви’. Веома је важно разликовати метафоре које су конвенционалне од оних које више не постоје” (Lakoff 1987: 145–146).³⁵

Према когнитивним лингвистима, иновативне метафоре настају на темељу конвенционалних. Њихова иновативност очитује се на равни језика, а настаје специфичном активацијом конвенционалних појмовних метафора у датој дискурзивној ситуацији. Како Лејкоф и Тарнер казују, у

³⁴ Антички писци и теоретичари увелико су били свесни аргументативне употребљивости успаваних метафора (в. Perelman, Tynesa 1971: 402).

³⁵ Иако је у енглеском језику у речи “comprehend”, због њеног латинског порекла, изгубљено метафоричко пресликавање које је у њеној основи, у речи “grasp” (ухватити) јасно се очитује метафоричко порекло јер се овај термин односи и на ментално ’дохватање’, тј. схватање. Ово метафоричко утемељење речи схватити сачувано је и у српском језику, будући да глагол „схватати” обухвата предлог „с(а)” (назначавајући сакупљање, сабирање) и глагол „хватати”.

некој постојећој појмовној метафори долази до промене пресликавања или се постојеће пресликавање комбинује другачије или му се пак додаје ново пресликавање, и то представља разраду и иновацију те метафоре. Ово се може десити у говорном контексту и у књижевним дискурсима (више о томе: Lakoff, Turner 1989).

3.2.3. Разрада метафора

Учестало се дешава да приликом активације појмовних метафора у конкретном дискурзивном контексту долази до њихове разраде. На пример, метафора ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, чије метафоричко утемељење и пресликавања су поменути (уп. 3.2.1), може бити разрађена тако што се ПУТОВАЊЕ, које је изворна област ове метафоре, употребљава за опис и разумевање одређених животних поља, попут пословања, међуљудских односа, моралног или религијског опредељења и сл. На пример, неретко се може чути исказ *Само наставите с вежбама – на корак сте до оздрављења*, у ком се као циљни појам узима ЗДРАВЉЕ. Такође, у исказима *Образовање је само једна етапа на вашем путу до успеха; У каријери ћете наићи на успоне и падове*, али *немојте се поколебати и стати*, појам ПУТОВАЊА се метафорички користи у опису ПОСЛОВАЊА. Посматрано са ширег аспекта, за све наведене исказе могло би се рећи да представљају инстанце метафоре СВРХОВИТА АКТИВНОСТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ. Притом, пресликавања која важе на општем нивоу – ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ – важе и у инстанцама детаљније разраде ове метафоре СВРХОВИТА АКТИВНОСТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ (више о томе: Stanojević 2013: 100).

3.2.4. Улога и примена метафора

Будући да је за когнитивне лингвисте метафора примарно мисаони феномен, они приписују метафори далеко већи значај у нашем свакодневном животу од античких теоретичара. У њиховим очима, метафора није језички трик, тј. бољи начин казивања који може бити сликовит и поучан, већ је основни и конститутивни механизам у самој перцепцији стварности, а самим тим, у производњи значења. У том погледу, путем когнитивне лингвистике радикално се променило виђење улоге коју метафора има у нашим животима.

Кључни увид до којег су когнитивни лингвисти дошли проучавајући метафоричке исказе у свакодневној комуникацији јесте тај да метафора представља интегрални део наших мисаоних процеса, средство перцепције света и категоризације искуства. Према њиховим речима, закључивање је суштина метафоре, јер појмовна метафора омогућава да закључивања у чулним областима, на пример, у областима простора и објеката, служе за закључивања у другим областима, на пример, у областима субјективног просуђивања, концептима блискости, осећања, правде (више о томе: Lakoff, Johnson 1980: 244). Запажено је и да сличности између појмова које повезујемо у метафори не претходе увек њеном настанку, већ их често креирамо сопственим увидима. У том смислу, метафоре су више креативне него дескриптивне – оне показују на који начин неко перципира свет око себе (в. Kövecses 2010: 3–10).

Увидевши да су перцепција света и расуђивање о искуству претежно метафоричког карактера, когнитивни лингвисти долазе до закључка да метафоре које користимо у великој мери *одређују и начин на који живимо*. Ову тврдњу они објашњавају следећим речима:

Метафоре нам могу креирати стварности, посебно друштвене. Метафора стога може бити водич за будуће делање. Такво делање ће, наравно, одговарати метафори. Ово ће заузврат ојачати моћ метафоре да учини искуство кохерентним. У том смислу метафоре могу бити самоиспуњавајућа пророчанства. [...] Нове метафоре, као и конвенционалне, имају моћ да дефинишу стварност. Ово постижу преко кохерентне мреже импликација којима се наглашавају нека својства реалности, а друга скривају. Прихватање метафоре, која нас наводи да се фокусирамо само на оне аспекте искуства које она наглашава, води нас ка схватању да су импликације те метафоре истините (Lakoff, Johnson 1980: 157).

Пример метафоре која има моћ да обликује искуство јесте метафора *ВРЕМЕ ЈЕ НОВАЦ*. У њој не само да се апстрактан појам времена схвата помоћу конкретнoг појма новца већ се неретко свакодневна организација живота темељи на њој. У складу с искуством капиталистичког друштвеног уређења, неретко се време доживљава као низ вредносних јединица које не треба *губити*, *расипати*, већ време треба *штедети*, јер је оно врста *залога*, који се дâ паметно и сврсисходно *искористити*. Сведоци смо тога, како Лејкоф и Џонсон запажају, да је ова метафора данас неретко употребљена и у манипулативне сврхе.

3.2.5. Препознавање метафора у дискурсу

Будући да је појмовна метафора схваћена и као умна и као језичка појава, њој је могуће приступити с више аспеката.

У појмовном приступу метафора се идентификује на основу њеног појмовног утемељења. Претпоставља се притом да постоји јасна веза између метафоричког исказа на равни језика и појмовне метафоре у уму, а то значи „да неки језични израз изричито (и размјерно јасно) упућује на неку појмовну метафору, што истраживач може открити упућеном интроспекцијом” (Stanojević 2008: 112). У овом приступу фокус је на мотивацији метафора, њиховом међусобном односу и њиховом односу с другим спознајним механизмима. Овим приступом надилази се традиционално схватање метафоре као инстанце недословног значења, те се она сагледава обухватније. Према Џонсону: „[...] ма који адекватни исказ о идентификацији и разумевању метафоре мора објаснити комплексну интеракцију вансенсенцијалног и ванјезичког знања. Ми појмимо исказ као метафоричан не због тога што је он у дословном смислу нетачан (иако то може бити назнака), већ уопштеније, због напетости између дословног читања и његовог контекста (дословна је нетачност само једна инстанца тога)” (Johnson 1981:23).

Предност овог приступа је у томе што омогућује разматрање појмовних односа успостављених у метафори, а недостатак може бити у томе што не проблематизује однос појмовног и језичког у истраживању метафоре, а то може водити недоследности и непрецизности у њеном одређењу. Овај недостатак може се пак надоместити помоћу метода дискурзивног приступа.

У дискурзивном приступу кључно је настојање да се појмовне метафоре уоче и истражују на равни говорног дискурса и текста. Један од кључних циљева овог приступа јесте изналагање и формулисање јасних критеријума на основу којих би се у тексту могла идентификовати метафора. Међу новијим истраживањима која се овим питањем баве, најзначајније су студије групе Pragglejazz. Аутори наведене групе су поступак одређивања метафора означили скраћеницом MIP (енг. *Metaphor Identification Procedure*), а затим су га модификовали и допунили новијим приступом названим MIPVU (енг. *Metaphor Identification Procedure VU*). Њихов циљ је да, на основу бројних анализа појединачних језичких израза, формулишу критеријуме одређења метафоре који су општеважећи (више о томе: Gerard J. Steen и др. 2010: 7).

Уочљиво је да овај процес идентификације метафоре полази од чињенице да је метафора релациони појам. Њено идентификовање одвија се на нивоу речи као лексичке јединице. Притом се прави разлика између основног значења речи (*basic meaning*) и њеног значења у контексту (*contextual meaning*). Идентификовање метафоре одвија се проналажењем инстанци употребе неке лексичке јединице у којима се њено контекстуално значење у довољној мери разликује од базичног. О томе се одлучује кроз одговор на питање да ли је контекстуално значење део другачије семантичке или појмовне области од оне којој припада основно значење речи наведено у речнику.

Дискурзивни приступ такође има своје предности и недостатке. Предност се очитује у томе што се узимају у обзир језичке равни пројављивања метафоре, као и настојање да се одреде јасни критеријуми за њено идентификовање. Међутим, фокусирање на речи као носиоце значења, на чему се ова идентификација заснива, сматра се делимично проблематичним. Као што запажа С. Ниперт-Румел, тешко је одредити шта је основно значење које ова група аутора претпоставља и где су његове границе, услед чега настаје опасност од тога да се основно значење схвати као истоветно дословном језику (в. Niepert-Rumel 2021: 96), те да се метафора изнова схвати као инстанца употребе речи у недословном значењу. Стога се може закључити да поменута методологија, и поред многих корисних увида, има своја ограничења, те да не пружа неоспориве критеријуме за идентификовање метафоре.

Разлог због којег се не може с прецизношћу формулисати метода идентификације метафоре налази се и у њеној природи. Према речима Ниперт-Румелове: „Метафора је толико многострука појава која се јавља у толико различитим граматичким облицима, типовима исказа и контекстима да је немогуће издвојити критеријум за њену идентификацију који је применљив у сваком случају” (Niepert-Rumel 2021: 97). Констатујући ово, она издваја два кључна критеријума за препознавање метафоре, а то су: 1. напетост коју метафора изазива на а) семантичком или б) прагматичком нивоу, или в) на оба нивоа исказа; 2. чињеницу да метафоричка изјава значи више од онога што је изложено на нивоу реченице (другим речима, да иде даље од дословног значења). Због изразите обухватности метафоре као појаве, критеријуми Ниперт-Румелове на проницљив начин коригују и допуњавају методе групе Pragglejazz у погледу изналажења и проучавања метафоре у саставу већих контекстуалних целина.

3.2.6. Новији когнитивистички увиди о метафори

Поменути когнитивистички увиди у својства и функције метафоре надахнули су примену и развој ове теорије у последњим деценијама, при чему је настао низ њених накнадних модификација и проширења. Овде ћемо изнети најсажетије увиде у неке од њих.

У новијој студији из 2020. године, под називом *Extended Conceptual Metaphor Theory* (Проширена теорија појмовне метафоре), Ковечеш нуди шири, флексибилнији модел метафоре него што су то раније теорије дозвољавале. Задржавши основни увид да је метафора централна за људску мисао, он унапређује схватање метафоре обраћањем веће пажње на улогу дискурса, културе и свеукупног контекста за њен настанак и обликовање (Kövecses 2020). Он, дакле, полази од увида да метафоре нису увек унапред складиштене у уму, већ се могу динамички појавити током комуникације. Другим речима, Ковечеш истиче да се метафора мора проучавати на нивоу целог дискурса, уз обраћање пажње на метафоричке мреже и њихове кохерентне низове у већим контекстуалним целинама.

У свом проширењу когнитивне теорије метафоре (ЕСМТ), овај когнитивиста превазилази идеју појединачних појмовних метафора (нпр. СВАЂА ЈЕ РАТ) и у жижу поставља вишеслојне системе метафора, у којима метафоре хијерархијски међусобно утичу једна на другу, што боље одражава стварну употребу језика и мисаону сложеност метафоре. Прецизније, он разматра метафору као појаву која настаје током говорног чина, наглашавајући да метафоре нису статичне, већ флексибилно обликоване комуникативним контекстом, у зависности од циљева говорника, жанра дискурса, друштвене и културне позадине. Иако отеловљење остаје фундаментално искуство на ком се метафора заснива, ЕСМТ прецизира како телесно искуство усмерава, али не одређује у потпуности метафоричку мисао. Такође, ЕСМТ у потпуности интегрише метонимију у теорију метафора, видећи је као кључни механизам у њиховој конструкцији, проширењу и активацији у дискурсу.

Џ. Стин истражује разумевање метафора кроз призму теорије двоструке обраде, правећи разлику између брзог, аутоматског размишљања (Систем 1) и спорог, намерног резонувања (Систем 2). Стин тврди да се метафоре могу обрађивати и несвесно и свесно, у зависности од контекста и комуникативне сврхе. Док се многе метафоре разумеју несвесно и без напора, друге се користе и тумаче промишљеније, посебно у академском, политичком или књижевном дискурсу.

Централно место у Стиновом аргументу заузима тзв. теорија интенционалне метафоре, према којој се све метафоре не обрађују на исти начин. Метафоре сковане с намером су оне које говорници свесно користе како би подстакли слушаоца да их препозна и размисли о њиховим применама и значењима. Оне се разликују од спонтано и случајно употребљених метафора, које се обрађују аутоматски као део свакодневног језика. Ова теорија метафоре пружа оквир за анализу свесног утицаја помоћу метафоре.

Стинова студија се, дакле, надовезује на раније успостављене когнитивно-психолошке моделе исказа и обраде дискурса, доносећи уједно богатство нових увида. Стин притом наглашава важност разликовања намерне и ненамерне употребе метафора у студијама когниције, образовања и реторике. Препознати када се метафора користи намерно може нам помоћи да боље разумемо стратегије убеђивања, процесе учења, па чак и политичке поруке. Стин се залаже за више емпиријских студија о томе како се реагује на различите врсте метафора у комуникацији у реалном времену (Steen 2023).

3.2.7. Основа и смисао проучавања метафора

То што је метафора у когнитивној лингвистици откривена као средство промишљања и тумачења света даје велики подстицај за њено проучавање у саставу одговарајућих дискурзивних структура. Полазећи од језичког аспекта метафоре, могуће је, бар у некој мери, спознати доживљаје и мисаоне процесе који су у њеној основи. Чак и у случају временски удаљених списа, то што нас од проучаваних текстова дели више векова не обесмишљава дијахроно тумачење метафора у њиховом саставу (више о томе: Stanojević 2008). Разлог је у томе што, како савремена когнитивна наука открива, метафора није искључиво производ културолошких чинилаца већ и универзалних људских когнитивних структура.

Савремени читаоци деле когнитивне структуре чак и с античким писцима и читаоцима (Czachesz 2017: 214). Одређене метафоре могу бити живе у било ком тренутку и у било којој култури, јер се односе на основна људска искуства која трају. Овакве метафоре настале су на основу употребе основних и општих образаца људских искустава. Оне су део свакодневне комуникације и, као такве, оне су неприметно, али учестало функционалне

у размишљању и комуницирању.³⁶ Њихова употреба говори пуно о томе на који начин доживљавамо свет. У том смислу, метафора је, нарочито у својој универзалности, пријемчива и релевантна за проучавање.

3.3. Достигнућа и преимућства откривања метафоре као мисаоне појаве

Нарочити допринос когнитивне теорије метафоре огледа се у томе што метафора, као феномен установљен у мислима, представља значајно значењско чвориште у саставу усменог или писаног дискурса. Нарочито је важно запажање когнитивиста да су и конвенционализоване метафоре значењски учинковите. То значи да, и кад нисмо свесни тога, метафоре учествују у нашем уобличењу мисли, артикулацији доживљаја и споразумевању. То је један разлог да буду проучаване.

Надаље, откривена у својој мисаоној структурираности и учинковитости, метафора може послужити као херменеутички кључ. Другим речима, истраживање метафоре представља пут увиђања како је њен творац и корисник доживљавао оне аспекте искуства које је том метафором обележавао. Уједно, овим путем сазнаје се и како је одређени писац или беседник хтео утицати на своју публику приликом употребе одговарајуће метафоре. Стога, истраживање метафоре као дискурзивног елемента представља пут откривања не само значења текста већ и самог света искуства који стоји иза њега. То даље води увидима о сличностима и разликама у нашем данашњем поимању извесних појава и некадашњем размишљању и комуницирању о њима, које је оставило траг у списима из прошлости.

Штавише, оваква анализа може дати надахнуће за реинтерпретацију и оживљавање извесне метафоре у новим употребним и интерпретативним контекстима. Према запажању Б. Шијаковића: „У метафорама су депоноване оне чињенице једне културе које су у стању да активирају контексте знања и представâ неопходне за актуалну реализацију дате културе. Ови контексти нису статични и једном заувек дати, већ су

³⁶ Неке метафоре јесу културолошки условљене и удаљеност од културолошких образаца на којима су оне утемељене онемогућава нам да их разумемо. Али многе универзалне метафоре засноване су на општим искуствима вида, слуха, говора и сл. На основу ових искустава можемо, бар делимично, разумети овакве метафоре и онда када су оне употребљене у неком другом времену и културолошком контексту.

динамични, а метафоре у њима функционишу као начини делања и разумевања, као форме понашања и знања” (Шијаковић 2016: 66).

Управо је когнитивном теоријом метафоре утабан пут за детаљније откривање и реактивирање најразличитијих животних, културолошких и спознајних аспеката баштињених у метафорама, а нарочито у онима које су током историје учестало коришћене и реконтекстуализоване.

Закључак

У раду је пропраћен дугачак историјско-филозофски пут откривања праве природе метафоре, тј. њеног когнитивног утемељења или мисаоне основе. Видели смо да је она у античким теоријама била схватана као језичка појава којом се могу остварити спознајни учинци када је беседници и писци вешто употребе. Ипак, она је у антици остала недовољно спозната у својој сложености и вишенаменској употребљивости. Стога су њена истраживања остала недовољно плодносна, завршавајући се у стилистичким и реторичким разматрањима, те помажући да се кроз увиде у метафору овлада реторичким и стилским вештинама. Ови антички увиди о њој преношени су кроз средњовековне реторичке приручнике, у сведеном виду.

Тек крајем XVIII века, а нарочито кроз филозофију и лингвистику XIX и XX века, дошло се до знатно дубљих увида у мисаону структуру и значај метафоре. Она је сагледана не као језички пренос већ као пренос мисли и искустава. Другим речима, у овом контексту сагледана је не само као средство изражавања већ примарно као средство структурирања стварности. Штавише, њој је приступано као самом изворишту значења и као средству преописивања стварности.

У савременој когнитивној семантици дошло се до закључка да је метафора примарно феномен ума, који се очитује у језику. Дефиниција и структурална проматрања метафоре као спознајног феномена која су когнитивисти пружили нису сасвим нова у односу на модерне, па чак ни у односу на античке филозофе, али јесу направила дубљи захват у схватању метафоре, усредсређујући се на њене спознајне аспекте и примене, тј. сагледавајући процес сазнања као њен корен и крајњи домет. То је на значајан и обухватан начин отворило простор за долазак до нових увида о њеном могућем утицају на свакодневни живот и начин размишљања, те о значају и сврсисходности њеног проучавања у саставу дискурса. Схватањем да је метафора моћна алатка за разумевање, изражавање, дељење и

тумачење искуства осветљен је и увећан њен значај за наше индивидуално и колективно постојање.

ИЗВОРИ

- Aristotle. *Poetics*. Том 23. Translated by Stephen Halliwell. Loeb Classical Library 199. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- Aristotle. *Rhetoric*. Translated by Christopher David Charles Reeve. Cambridge, Massachusetts: Hackett Publishing Co., 2018.
- Cicero. *On the Orator: Book 3. On Fate. Stoic Paradoxes. Divisions of Oratory*. Translated by H. Harris Rackham. Loeb Classical Library 349. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1942.
- Hermogenes. *Hermogenes' on 'Types of Style'*. Translated by Cecil W. Wooten. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1987.
- Hermogenes. *Hermogenis Opera*. In: *Rhetores Graeci* vol. VI. Ed. Hugo Rabe. Editio stereotypa editionis anni 1913. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart: Teubner, 1985.
- Quintilian. *Institutio Oratoria*. Books I–III. Translated by H. E. Butler. Loeb Classical Library 124. Harvard: Harvard University Press, 1980.
- Plato. *Plato, Volume V: Laches, Protagoras, Meno, Euthydemus*. Translated by W. R. M. Lamb. Loeb Classical Library 165. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.

ЛИТЕРАТУРА

- Шијаковић, Богољуб. *Отпор забору: неколико [n]огледа*. Фоча: Православни богословски факултет Светог Василија Острошког; Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић, 2016.
- Aristotel. *Retorika*. Prevod sa starohelenskog i komentari dr Marko Višić. Podgorica: ITP Unireks, 2008.
- Bagić, Krešimir. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga, 2012.
- Black, Max. *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*. New York: Cornell University Press, 1962.
- Black, Max. More about Metaphor. In: Andrew Ortony (ed.). *Metaphor and Thought*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 19–41.
- Blumenberg, Hans. *Paradigms for Metaphorology*. Signale: Modern German Letters, Cultures, and Thought. New York: Cornell University Press, 2010.
- Cassirer, Ernst. *The Philosophy of Symbolic Forms. Vol. 1: Language*. New Haven, London: Yale University Press, 1955.
- Czachesz, István. *Cognitive Science and the New Testament: A New Approach to Early Christian Research*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Eden, Kathy. Hermeneutics and the Ancient Rhetorical Tradition. *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, 5/1 (1987): 59–86.
- Gadamer, Hans-Georg. *Istina i metod: Osnovi filozofske hermeneutike*. Preveo Božidar Zec. Beograd: Fedon, 2011.

- Grady, J. E. *Foundations of meaning: Primary metaphors and primary scenes*. University of California, Berkeley, 1997.
- Jakobson, Roman. Morris Halle. *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton, 1956.
- Jäkel, Olaf. Kant, Blumenberg, Weinrich: some forgotten contributions to the cognitive theory of metaphor. In: Raymond W. Gibbs, Gerard Steen (ed.). *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 1999, 9–27.
- Johnson, Mark. Image-Schematic Bases of Meaning. *Recherches Semiotique/Semiotic Inquiry* 9 (1989).
- Johnson, Mark. *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981.
- Johnson, Mark. *The Body in the Mind: The Bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Kant, Imanuel. *Kritika moći sudjenja*. Preveo Nikola Popović. Beograd: BIGZ, 1975.
- Kirby, John T. Aristotle on metaphor. *American Journal of Philology* 118/4 (1997).
- Klikovac, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2004.
- Kövecses, Zoltán. *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Kövecses, Zoltán. *Extended Conceptual Metaphor Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Lakoff, George. Johnson, Mark. *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago University Press, 1980.
- Lakoff, George. Johnson, Mark. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books, 1999.
- Lakoff, George. The Death of Dead Metaphor. *Metaphor and Symbol* 2/2 (1987): 143–147.
- Lakoff, George. Turner, Mark. *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press, 1989.
- Lancaster, Mason D. Metaphor Research and the Hebrew Bible. *Currents in Biblical Research* 19/3 (2021): 235–285.
- Lausberg, Heinrich. *Elemente der Literarischen Rhetoric: eine Einführung für Studierende der klassischen, romanischen, englischen und deutschen Philologie*. Ismaning: Hueber, 1990.
- Lodge, David. *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature*. London: Edward Arnold, 1977.
- McCall, Marsh H. *Ancient Rhetorical Theories of Simile and Comparison*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969.
- Mikulić, Borislav. *Writing in Water / Ins Wasser Schreiben: Studies in the Epistemology of Metaphor / Studien Zur Epistemologie Der Metapher*. Zagreb: FF Press, 2023.
- Nerlich, Brigitte. *Semantic Theories in Europe, 1830–1930: From Etymology to Contextuality*. Studies in the History of the Language Sciences 59. Amsterdam: John Benjamins, 1992.
- Niepert-Rumel, Sophia. *Metaphernkombinationen in der neutestamentlichen Rede vom Tod Jesu, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament* 2/563. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021.
- Nietzsche, Friedrich. On Truth and Lies in a Nonmoral Sense (1873). *The Nietzsche Reader*. Edited by Keith Ansell Pearson and Duncan Large. Oxford: Blackwell Publishing, 2006, pp. 114–123.
- Novokhatko, Anna. The Linguistic Treatment of Metaphor in Quintilian. *Pallas* 103 (2017): 311–318.
- Novokhatko, Anna. The use of the term ‘metaphor’ in Latin linguistic discourse before Quintilian. In: Paolo Poccetti (ed.). *Latinitatis rationes: Descriptive and Historical Accounts for the Latin Language*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2016, 395–409.
- Perelman, Chaim. Tynce, Olbrechts L. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Indiana: University of Notre Dame Press, 1971.
- Richards, Ivor Armstrong. *The Philosophy of Rhetoric*. New York: Oxford University Press, 1964.

- Ricoeur, Paul. *The Rule of Metaphor: The creation of meaning in language*. Translation into English Robert Czerny, Kathleen McLaughlin, John Costello, SJ. London, New York: Routledge, 2003.
- Stanojević, Mateusz-Milan. *Dijakronijska varijacija u metaforičkim modelima: razrada metodologije*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2008.
- Stanojević, Mateusz-Milan. *Konceptualna metafora: temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*. Zagreb: Srednja Evropa, 2013.
- Steen, Gerard J., Aletta G. Dorst, J. Berenike Herrmann, Anna A. Kaal, Tina Krennmayr, и Trijntje Pasma, прир. *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2010.
- Steen, Gerard J. *Slowing Metaphor down: Elaborating Deliberate Metaphor Theory*. The Converging Evidence in Language and Communication Research 26. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2023.
- Steen, Gerard J. Thinking by metaphor, fast and slow: Deliberate Metaphor Theory and the dynamics of metaphor comprehension. *Psychol.* 14 (2023).
- Vico, Giambattista. *Načela nove znanosti: O zajedničkoj prirodi nacija*. Zagreb: Naprijed, 1982.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. Translated by G. E. M. Anscombe, 3rd edition. Oxford: Blackwell, 2001.

Fiva SAVKOVIĆ, PhD

UNLOCKING MEANING: THEORETICAL PERSPECTIVES ON THE COGNITIVE DIMENSIONS OF METAPHOR FROM ANTIQUITY TO MODERN COGNITIVE LINGUISTICS

SUMMARY

The text explores how metaphor has been understood across ancient, modern, and contemporary philosophical perspectives. Through this theoretical review, it reveals how the cognitive functions and character of metaphor have gradually been uncovered.

Ancient philosophers primarily regarded metaphor as a linguistic phenomenon, observing its significance in cognitive processes such as teaching and persuasion. Modern philosophy, through thinkers like I. A. Richards, Max Black, Paul Ricoeur, and other influential 20th-century philosophers, reexamined these ancient theories. They concluded that metaphor operates on a far more comprehensive level than mere language; it emerges from the interaction of thoughts and represents an act of mental creativity.

Building upon these insights, modern cognitive linguists further developed the idea that metaphor is fundamentally rooted in cognition and is manifested in linguistic expressions. In the third part of the paper, dedicated to cognitivist insights into metaphors, the definition, structure, peculiarities, elaboration, application, and identification of metaphors are presented. Cognitive Metaphor Theory defines metaphor as the understanding of one concept or conceptual domain through the lens of another. In this view, metaphor serves as both a means and a structure for our understanding of the world — it is essential, constitutive, and actively employed in

everyday thinking and communication. Consequently, metaphor plays a crucial role in shaping experience and comprehension.

Consequently, studying metaphors within oral and written discourse allows us to uncover the underlying thought processes and semantic dimensions embedded in them. Due to its insights into the cognitive foundations and essence of metaphor, as well as the analytical tools it provides for analyzing conceptual metaphors, the cognitive theory of metaphor has proven highly productive. Understanding metaphor through this cognitive lens enriches our comprehension of communication, revealing the deep interconnectedness between thought, language, and our perception of reality. It enables us to interpret metaphor not merely as a semantic structure but also as a comprehensive hermeneutical key for understanding the meaning and purpose of discourse in which it appears. Ultimately, by recognizing that metaphor is a powerful tool for understanding, expressing, sharing, and interpreting experience, its significance for our individual and collective existence is both illuminated and amplified.

Key words: Aristotle, Max Black, metaphor, image-schema, Cognitive Metaphor Theory, cognitive linguistics.

Примљено/Received: 7. 6. 2025.
Прихваћено/Accepted: 25. 8. 2025.